

Paul de Man az önéletírásról

Z. Varga Zoltán

Paul De Man a *Rhetoric of Romanticism* című 1984-es könyvében *Autobiography as De-Facement* címmel külön tanulmányt szentel az önéletírás problémakörének. A magyarra *Az önéletrajz mint arc-rongálás* címmel (1997) fordított rövid tanulmánya azóta is alapvető hivatkozás az autobiográfia elméletét kutatók számára, különösen a műfaj önálló, definiálható létét vitató dekonstruktív megközelítés követői körében. A dekonstrukció hívei számára De Man nyomán evidenciának tűnik, hogy az önéletírásnak hagyományosan tulajdonított igazság-beszéd, illetve a szubjektivitás nyelvi megragadása egy önálló műfajban csupán illúzió. De Man autobiográfiára vonatkozó megjegyzései nem csupán a „műfaj” önálló kutatási területének átrendezésével, sőt annak lerombolásával járhat, hanem az önéletrajzi beszédmódok olvasási lehetőségeinek szélesebb értelemben való megítélését is befolyásolja. Ezért tartom fontosnak, hogy az önéletírás elméleti megközelítéseiben kevésbé hivatkozott Rousseau tanulmányaira is kitérjek, különösen *Az olvasás allegóriái* című (1999) könyvének befejező, Rousseau *Vallomásait* elemző írására, melyben De Man szintén foglalkozik az önéletrajzi beszédmódok sajátos olvasási problémáival. Mivel a két tanulmány közül az önéletírás sajátosságát, különösen pedig az ezt a sajátosságát önálló diszciplináris keretek közt vizsgáló megközelítés létjogosultságát vitató szöveg a későbbi, így jogosnak tűnik a felvetés, hogy ez utóbbit kellene De Man autobiográfiára vonatkozó végső útmutatásának tekinteni. Ám éppen azért térek vissza a korábbi, a műfaj vizsgálatával megengedőbb tanulmányokra is, mert úgy tűnik számomra, hogy az „*Arcrongálás*” tanulmány sokkal inkább elvi, elméleti értékkel rendelkezik, s kevésbé érzékeny a szubjektivitás nyelvi konstitúcióját színre vivő szövegek összetett, korábbi műfaji konvenciókat, az írással kapcsolatos fantazmagóriákat is megmozgató működésmódjára. A Rousseau tanulmányok viszont megmutatják, hogy ha az elvi, ideologikus ellenzés kevésbé hangsúlyos, úgy az „*önéletrajz*” igenis használható fogalom De Man számára is.

Az *Autobiography as De-Facement* című tanulmány kiindulópontja az elégedetlenség az önéletírás önálló irodalmi műfajként történő meghatározási kísérleteivel. De Man egyrészt elhatárolódik az olyan szövegek halmazának elemzésétől, sőt tulajdonképpen önéletíróinak tekintésétől – mint például a „puszta beszámolók, krónikák és memoárok”¹ –, amelyek hagyományosan összeférhetetlennek tünnek az

¹ „By making autobiography into a genre, one elevates it above the literary status of mere reportage, chronicle, or memoir, and gives it a place, albeit a modest one, among the canonical hierarchies of the major literary genres.” (De Man, 1984, 67. o.)

esztétikai értékek monumentális méltóságával². Az irodalmi érték és a kánon nehezen definiálható fogalmaira történő hallgatólagos utalásával (melyet csak megerősítenek az elemzései tárgyául választott művek pl. Wordsworth *The Prelude*-je vagy Rousseau *Vallomásai*), a figurális irodalmi nyelv vagy nyelvhasználat a hétköznapi nyelvtől, a nyelvhasználat nem-irodalmi formáitól való (értsd: nem-figurális³) éles elválasztásával De Man egyrészt egy normatív műfajelméletet látszik elfogadni, másrészt úgy tűnik megfedelkeznek a kánonok történeti alakulásáról, az új, nem feltétlenül a nyelv figuratív potenciálján alapuló irodalmi értékek létrejöttének lehetőségéről (melyek például beemelhetnek a kánonba „puszta beszámolókat, krónikákat, memoárokat”). Jó néhány megválaszolható például azon apóriák közül, melyek De Man szerint az önéletrajz önálló műfajként, más irodalmi műfajok közé sorolásakor megválaszolhatatlanoknak kell lenniük. Miért nem tudják a szakírók minimálisan is meggyőző módon megválaszolni a „Miért nem íródhat az önéletrajz versben?” kérdést – veti fel többek közt De Man. Az ellenvetés valóban megválaszolhatatlan mindaddig, amíg az önéletírás műfajként való lehetséges meghatározását normatív, bizonyos formai, retorikai vagy tematikus megkötöttségek időben voltaképp változatlan együttesének tekintjük. Amint azonban a műfajokat befogadói közösségek (melyeknek természetesen részük az alkotók is) időhöz kötött, a szövegek értelmezését, előállítását, körforgását, osztályozását szabályozó kulturális termékeiknek tartjuk, úgy érthetővé válik az önéletírás elméletíróinak idegenkedése a versben írott önéletrajzok definícióba történő bennfoglalásától: a versben írott önéletrajz nem felel meg az olvasói elvárások hármas, önéletírással szemben támasztott követelményegyüttesének, az őszinteség, a realizmus és az áttetszőség hármas elvének. A modern poétikai irányzatok számtalanszor rámutattak ugyan e fenti hármas követelményegyüttes illuzórikusságára, nyelv- és szubjektumelméleti alapjainak ingatagságára, pozitivistá ideológiai előfeltevésekkel való megterheltségére, mindez azonban úgy tűnik mit sem változtat az ezen az alapon keletkező és fogyasztott művek sokaságán, melyek a közönség döntő része számára a par excellence önéletrajzi művet testesítik meg. A versnyelvvél szembeni ellenérzések oka ebből a domináns, és ami fontosabb, a művek előállítása és befogadása során *konstitutív* nézőpontból nézve valószínűleg abban keresendő, hogy az önéletírás integráló funkciója, amely a szubjektum egységének és a nyelv alapvetően mimitikus természetének tanán nyugszik, a *nyelv figuratív potenciáljának a minimálisra csökkentésére* törekszik, egy olyan nyelvet tekintve ideálisnak, amelyben a legkisebb a kockázata a szubjektumnak a saját beszédétől való elkülönülődésére. Ebből következik, hogy a versnyelv

² „...autobiography always looks slightly disreputable and self-indulgent in a way that may be symptomatic of its compatibility with the monumental dignity of aesthetic values” (De Man, 1984, 68.).

³ A De Man-i nyelvszemlélet alaposabb körüljárása kívül esik e dolgozat lehetőségein. Az *olvasás allegóriáiban* (1999) szereplő nevezetes Nietzsche szöveg, *A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról* szóló De Man elemzés (*A trópusok retorikája*) következtetési talán megszüntethetik a diszkontinuitást a nyelvhasználat két fenti formája között, bár mindezt a figuralitás generalizálása, a nyelvi megelőzöttség hangsúlyozásával teszi, némileg háttérbe szorítva az irodalmi vizsgálatokban az írás mint performatív aktus, cselekvés jelentőségét.

egyszerre mond ellent az önéletírás nyelvének áttetszőségéről alkotott elképzeléseknek, sérti meg az őszinteség és a spontaneitás kívánalmát, illetve összeférhetetlen a realizmus közkeletű konvenciójával.⁴ De Man önéletrajzra vonatkozó reflexióiban nem veszi figyelembe az írás ún. hétköznapi színtereinek önéletrajzi potenciálját, illetve azok lehetséges hatásait az önéletrajzi beszédmódok egészére, köztük azok lehetséges irodalmi effektusait.

De Man cikkének másik kritikai élő kitétele nem elégszik meg a tisztán negatív bíráló jellegű észrevétellel, hanem pozitív javaslatot is kínál az önéletrajzi beszédmódok tanulmányozásához, talán ezért is helytállóbbak és megfontolandóbbak állításai. A hagyományosan referenciális, faktuális beszédmódnak tekintett autobiográfia fikcióval való szembeállítását vizsgálva bírálja az alapvetően mimetikusként tekintett viszonyt, mely szerző és mű, élet és szöveg között létesülhet (De Man, 1984, 69. o.). A romantika óta számtalan művészi ars poetica fejezte ki eme viszony-párokban uralkodó dominancia megfordításának óháját (miszerint nem a művészet utánozza az életet, hanem épp fordítva). De Man annyiban gondolja tovább ezen elképzeléseket, hogy az irodalmi minták, művészi célok, vagy éppen egy önéletírói program alapján eltervezett és megélt élet lehetőségének elismerése mellett hangsúlyozza egy ilyen terv intencionáltságának, uralhatóságának illuzórikusságát. A figuratív nyelv jelentésszóródásainak uralhatatlansága, egy lezárt értelemegész megalkotásának lehetetlensége De Man szinte minden elemzését végigkíséri. Nincs ez másképp az önéletrajznak nevezett szövegek esetében sem. A nyelv „világteremtő erejének” szó szerinti értelemben vett felfogása rávilágít az „önmaga történetiségének elbeszélését és megértését” (önéletírás) vagy az „önmagáról szóló jelenbeli beszédet” (önarckép, napló) ön maga elé célul kitűző szubjektum nyelvi megelőzöttségére. A nyelv figurális erejében rejlő „referenciális produktivitás” tehát az „én”-t a modell helyzetéből az eredmény, a termék helyzetébe viszi át, ámbár az olvasás és az írás időbeliségében létrejövő „termék” identitása, önzonossága maga is időbeli, változásnak kitett, átmeneti. De Man a továbbiakban Gérard Genette egyik Proust elemzésének egy észrevételére hivatkozik (*La rhétorique restreinte*), melyben Genette *Az eltűnt idő nyomában* egyik szöveghelyéről megállapítja, hogy az egyaránt olvasható fikcióként, illetve önéletírásként: bizonyos hatás kiváltását célzó, teleologikus felépítményként, illetve bizonyos okokból eredő kauzális rendként. A két lehetőség közötti választás lehetetlen, melyet Genette, s nyomában De Man a forgóajtó hasonlatával szemléltet, de melyre talán még találóbb lenne a nézőpont változtatásával például hol emberi arcnak, hol női aktnak látszó vizuális talány. Így jut el végül De Man annak kijelentéséig, hogy az önéletírás nem műfaj vagy mód, hanem az „olvasás vagy a megértés alakzata, mely bizonyos fokig minden szövegben megjelenik”, mely valakinek tulajdonítható és érthetősége összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy valakinek tulajdoníthatjuk. A két lehetséges olvasásmód együttes, egyidejű jelen-

⁴ Az önéletrajzi műfajokkal szemben támasztott ezen hármas követelményrendszer részletesen elemeztem, s részben bíráltam az *Önéletírás-olvasás* című cikkemben (Z. Varga, 2000).